

О.В. Лисенко
(м. Київ)

РОЛЬ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА на початку ХХ ст.

В статті аналізуються позитивні та негативні наслідки західних інвестицій в економіку Наддніпрянщини наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. Показано, яку небезпеку приховувало у собі в той час нехтування інтересів корінного українського населення великим інонаціональним капіталом.

В статье анализируются позитивные и негативные последствия западных инвестиций в экономику Надднепрянщины в конце ХІХ — начале ХХ ст. Показано, какую угрозу таило в себе в то время пренебрежение интересами коренного украинского населения крупным инонациональным капиталом.

The article examines the positive and negative effects of western investment in Dnieper late nineteenth early twentieth century. It is shown that the danger concealed in a while neglecting the interests of the indigenous population of the great Ukrainian inonatsionalnym capital.

Незадовго до своєї відставки екс-президент України В. Ющенко озвучив цікаву й водночас дискусійну думку про те, що кожна держава повинна радо вітати будь-якого зарубіжного бізнесмена, котрий має намір вкласти в її економіку солідні інвестиції. Справді, теоретично сам по собі факт їх вкладення в економіку України з точки зору економічної науки, фахівцем з якої є В. Ющенко, — це, безумовно, позитивне явище. В той же час, з точки зору історичної науки, відповідь на це питання не є такою однозначною.

Адже в реаліях українського життя початку ХХ ст. ситуація погіршувалася тим, що в Російській імперії в цілому та у Наддніпрянщині зокрема не було сталого прошарку місцевих підприємців, здатного до цивілізованої конкурентної боротьби з іноземними капіталістами. Тобто на прикладі України чи не вперше в світовій історії стало очевидним, що схеми розвитку суспільства за класичними західноєвропейськими канонами відійшли у минуле й уже ніколи не повторяться.

Справді, капіталізм у Європі розвивався в часи, коли ні англійські, ні французькі промисловці не відчували конкуренції з боку інонаціональних економічних інституцій і користувалися всілякою підтримкою з боку своєї влади. Водночас у царській імперії українські та російські підприємці не лише не користувалися підтримкою уряду, але й постійно відчували, що із зовнішньополітичних причин він усіяко потурає європейському капіталу на шкоду як власним промисловцям, так і місцевим робітникам.

Тобто об'єктивно наявність іноземних інвестицій не була для Наддніпрянської України однозначно позитивною, й дуже велике питання, чи треба було ці інвестиції усіяко вітати та підтримувати. Навколо цього непростого і неоднозначного питання сьогодні серед провідних вітчизняних учених точаться гострі й жваві дискусії.

Так, український історик О.Донік, котрий дотримується думки про позитивність західноєвропейських інвестицій у промисловість Наддніпрянщини, стверджує, що «у Катеринославі істотні зрушення відбулися наприкінці 70-х — протягом 80-х рр. XIX ст., коли через місто пролягла Катерининська залізниця, був споруджений міст через Дніпро. На кінець XIX ст. це місто перетворилося на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди широким потоком вливалися капітали російських та особливо іноземних промисловців і банкірів. У 1897 р. у Катеринославі бельгійське товариство проклало одні з перших в Україні трамвайні колії, на початку XX ст. тут електрифікуються і телефонізуються вулиці та будинки, місто розбудовується і впорядковується. Відповідно стрімко зростало населення. Так, приміром, в 1910 р. у Катеринославі вже проживало 195 577 осіб п'ятдесяти національностей. З останньої чверті XIX ст. Катеринослав та прилеглий до нього промисловий регіон, з огляду на їх бурхливий індустріальний розвиток, сучасники не випадково називали «ною Америкою»¹. На підтвердження своїх поглядів О.Донік навів слова відомого вченого Д.Яворницького, який стверджував, що «на високу ступінь економічне і промислове життя нашої губернії одразу піднялося, коли в надрах землі були відкриті багаті поклади залізної руди і кам'яного вугілля. Тоді Катеринославська губернія перетворилася на одну з найбагатших губерній у Росії, а саме місто Катеринослав стало великим фабрично-промисловим центром»².

Діаметрально протилежної думки дотримується інший історик — Т. Лазанська, котра вважає, що західноєвропейські інвестиції в Україну на рубежі кінця XIX — початку XX ст. відіграли вкрай негативну роль для подальшого розвитку регіону. На підтримку своїх поглядів вона наводить слова члена «Товариства для сприяння російській промисловості і торгівлі» С. Шарапова на одному з його засідань у березні 1899 р.: «Тільки велика наївність наших фінансистів змушує їх думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь окрім звичайного збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський народ (а до нього тогочасна практика включала й українців — О.Л.) грає таку ж роль, як індуци, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго»³.

Як бачимо, питання про користь чи шкідливість західноєвропейських інвестицій в економіку України у кінці XIX — на початку XX ст. і сьогодні є вкрай суперечливим та неоднозначним. Якщо виходити з одних фактів, то ці інвестиції сприяли перетворенню Наддніпрянщини у «нову Америку», якщо з інших, то в «Біле Конго». На наш погляд, друге твердження є значно ближчим до істини; й, що особливо прикро, тенденція до перетворення України у напівколонію

іноземних держав виникла задовго до описуваних подій. Адже ще з часів Катерини II російський уряд усіляко гальмував зокрема розвиток сільського господарства в регіоні. У своїй праці «Українська революція і робітництво» відомий український історик О.Рєєнт зазначав: «Слід зауважити, що Катерина II зовсім не сприймала можливість самостійного розвитку України й на практиці проводила жорсткий, послідовний курс на її закабалення. Наслідки такої політики одразу ж згубно позначилися на розвитку краю. Насамперед це стосується запровадження переважного права володіння землею некорінним населенням. Якраз росіянам і колоністам надавалися величезні пільги перед усіма іншими, хто хотів би цією землею володіти. Крім того, низька вартість українського земельного фонду не давала можливості корінному населенню бути конкурентоздатним у відстоюванні свого права на володіння землею. І останнє — кредити й позички росіянам та колоністам на пільгових умовах знову ж таки не давали корінному населенню можливостей для створення і зміцнення своїх господарств»⁴.

Ця обставина була тим більш тривожною, що у Наддніпрянщині, а також в усій південно-східній частині України великі підприємства були збудовані не у хліборобській зоні з більш-менш усталеними нормами суспільного буття, а в ще недавно майже незаселеному степовому регіоні, де раніше панували кочівники і вирував дух схильної до силових дій та непокори козацької вольниці. Саме ці фактори, на думку деяких українських діячів, зокрема, гетьмана П. Скоропадського, протягом століть не давали можливості українцям сформуватися у високопродуктивну державу⁵.

Крім того, наприкінці XIX — на початку XX ст. в ці мало заселені й майже суспільно не структуровані райони ринув потік люмпен-пролетаріату із великоросійських губерній. Це також був контингент у більшості своїй далекий від цивілізованих європейських норм життя, схильний до алкоголізму, п'яної поножовщини та зневаги до суспільної моралі. Здавалося, що хоча б із власних інтересів недопущення на своїх підприємствах соціального вибуху англо-франко-бельгійські капіталісти повинні були б сприяти підвищенню культурно-освітнього рівня робітників — відкривати школи, створювати різноманітні гуртки, а для того, щоб забезпечити продуктами харчування постійно зростаюче населення великих промислових центрів, вкладати хоча б частину із отриманих високих доходів в інтенсифікацію сільського господарства. Дійсно, надання пільгових кредитів могло б суттєво посприяти тому, щоб процес викупу поміщицьких землеволодінь та насичення селянських господарств передовою на той час технікою пішов би значно швидше. Все це повинно було відчутно зменшити ризики соціального вибуху у Наддніпрянщині.

Але підвищення культурного, освітнього й матеріального рівня українців неминуче повинно було привести до того, що вони почнуть вимагати гідної оплати своєї праці, а цього західні капіталісти найбільше боялися та не бажали. Тут особливо очевидно, наскільки небезпечним є факт, коли великі підприємства, на яких працюють сотні тисяч робітників, належать не місцевим, а іноземним бізнесменам. Якщо б їх в Україні мали представники корінної нації

або тих російських, польських, єврейських кіл, котрі пов'язали долю свою й власних дітей з цією землею, то вони б, безперечно, почали вкладати кошти в зміцнення соціально-економічної та культурно-освітньої інфраструктури цього ще напівдикого краю, якщо і не з власної доброти й щедрості, то принаймні через бажання убезпечити себе і своїх нащадків від агресивних дій місцевого населення.

Однак, західні капіталісти намагалися заощадити на заробітній платі робітникам, витратах на соціальну та культурно-освітню сфери, тим самим провокуючи соціальний вибух у майбутньому, аби лише негайно отримати якнайбільше прибутків. Це пояснювалося тим, що іноземні підприємці розуміли, що їм й їхнім родинам у разі необхідності було куди тікати, і тому особисто їм гинути не доведеться, а вкладені в Наддніпрянщину інвестиції вони у будь-якому разі встигнуть повернути шляхом нещадної експлуатації місцевих робітників.

Отже, той устрій, котрий на рубежі XIX–XX ст. склався в південно-східній Україні, лише помилково вважався класично капіталістичним, бо нормальний економічний розвиток завжди йде поряд із створенням громадянського суспільства — зростанням цивілізованої політичної та громадянської активності значних верств трудящих, підвищенням їхнього добробуту, а отже, й нейтралізує їхню схильність до насильницьких дій.

У вільному ринково-демократичному суспільстві надзвичайно зростає роль інтелігенції. Саме до неї від правоохоронних органів переходить функція нейтралізації лівацько-погромницької ідеології на кшталт «смерть буржуазії». Безперечно, левову частку фінансових витрат на цю вкрай необхідну справу бере на себе великий та середній бізнес, який розуміє, що у противному разі він буде фізично знищений. Ці взаємовигідні стосунки між капіталом й інтелігенцією роблять країни західної демократії найбільш стабільними в суспільно-політичному і соціально-економічному плані. Саме тому, що великі промисловці визнають свою фінансову відповідальність за добробут інтелігенції, ці держави досягли такого значного прогресу. Інтелігенція у західних демократичних країнах, одержуючи свій гідний відсоток матеріальних благ, не лише не зацікавлена в підбурюванні соціальних низів до агресії проти верхніх прошарків суспільства, а, навпаки, заінтересована в тому, щоб шляхом культурно-освітньої діяльності відвернути робітників та селян від деструктивних дій.

У Наддніпрянщині ж великий західний капітал, маючи на меті перетворити робітників на дешеву робочу силу, свідомо сприяв консервації тут напівфеодално-поліцейського ладу, гальмував розвиток як суспільно-політичного, так і національно-культурного та економічного життя у регіоні. Для того щоб придушувати справедливе невдоволення українців, колонізатори вимагали від слухняного їм уряду Миколи II посилення каральної жандармської імперської машини, котра оточувала робітниче середовище суцільною шпигунською мережею, в якій працювали тисячі філерів⁶.

Тобто в Україні капіталізм почав сприяти не розвиткові вільної преси, свободи зібрань та праву кожної особи висловлювати свої думки, а, навпаки,

посиленню феодально-поліцейського деспотизму, придушенню ініціативи трудящих, забороні мітингів й інших форм їх самодіяльності. Російська імперія стрімко перетворювалася у напівколонію й жандармську державу, котра витрачала сотні мільйонів золотих рублів не на інноваційний шлях розвитку промисловості, не на інвестиції в інформаційний сектор економіки, а на гігантську армію поліцейських та філерів, які лише шкодили становленню вільного, демократичного суспільства, здатного продукувати новітні технології.

Як результат, значна частина української інтелігенції, особливо молоді, не бачачи перед собою ніяких матеріальних вигод і перспектив від розвитку великої промисловості в регіоні, вирішила кращим для себе спробувати досягти благополуччя й поліпшення власного соціального становища шляхом революційної діяльності, провокуючи робітників та селян до насильницьких дій. Саме з неї почали формуватися українські соціалістичні партії, котрі згодом відіграли згубну роль у вітчизняній історії. Своєю ліворадикальною риторикою, спрямованою проти злочинних прозахідних дій царського самодержавства вони почали активно завойовувати симпатії українських трудящих, особливо в індустріальних південно-східних районах, де серед населення і так були сильні агресивні настрої, й де від будь-якої іскри могли спалахнути соціальні заворушення.

Все це стало наслідком того, як злочинно здійснювалися іноземні інвестиції в економіку Наддніпрянщини, де вперше у світовій історії виникла ситуація, коли за цивілізований, демократичний розвиток свого краю боровся не великий капітал проти представників старої, феодальної еліти, а, навпаки, нащадки колишньої козацької старшини виступали проти останнього, котрий з метою отримання дешевої робочої сили всіляко гальмував соціально-економічний, суспільно-політичний та культурно-освітній розвиток України, провокуючи тим самим народні заворушення.

Намагаючись повернути свій колишній авторитет серед простого народу і не допустити поширення у ньому соціалістичних ідей, національна еліта зробила спробу розширити свій вплив на життя суспільства. Як стартовий майданчик для цього вона мала використати те становище у імперському просторі, яке вона мала після приєднання України до Росії. Безперечно, першою й чи не найголовнішою умовою успішності поширення цивілізованих демократичних європейських норм на широкі верстви суспільства регіону було вміле використання тих імперських культурно-освітніх і економічних інституцій, котрі існували тоді у Наддніпрянщині та в яких українська еліта посідала далеко не останнє місце. Але ця обставина крила у собі й приховану загрозу для подальшого розвитку національного руху. Адже зрозуміло, що царська влада ніколи б не стала терпіти, якби діяльність її службовців ішла врозріз з політикою імперії. Тому вітчизняна еліта повинна була вишукувати такий її шлях, котрий би одночасно задовольняв реальні національно-культурні, освітні та економічні потреби українського суспільства і не був би ворожим стосовно існуючого ладу. Отже, не маючи можливості виступити відкрито проти облудної проантантівської зовнішньої та внутрішньої політики царизму, українці змушені були лавірувати у

цих дуже непростих політичних умовах і тим самим втрачати свій авторитет в очах суспільства.

Отже, той спосіб, у який західний капітал робив інвестиції в економіку Наддніпрянщини, викликав розкол в українському суспільстві, притому, що особливо небезпечно, він призвів до того, що ліворадикальні сили почали набирати ваги в регіоні, а помірковані, навпаки, втрачати свій вплив.

Водночас, до честі старої вітчизняної еліти з числа нащадків колишньої козацької старшини, останній усе ж вдалося досягти певних успіхів, насамперед у сфері кооперації, в розвитку котрої вона взяла найактивнішу участь. Хоча робити це українська еліта могла, не виходячи за рамки, відведені для неї царською владою, з використанням лише тих можливостей, які офіційно надало їй самодержавство. Створення кооперативних установ у Наддніпрянщині не лише сприяло зростанню матеріального благополуччя пересічних українців, але й об'єктивно стало необхідною передумовою для створення самодіяльних національних об'єднань, котрі почали об'єднувати зусилля кращих представників усіх етносів, що населяли регіон.

Розвиткові вітчизняної кооперації багато в чому посприяла допомога з боку єврейської громади. Без неї українцям у силу їх національної ментальності навряд чи вдалося б за порівняно короткий строк вивести свій кооперативний рух на такий рівень, що відповідні установи почали становити певну конкуренцію навіть більш фінансово та промислово потужним підприємствам, заснованим іноземними капіталістами. Допомога українцям з боку євреїв була цілком закономірною. Другі почали активно допомагати першим у справі заснування власних фінансово-економічних інституцій, вбачаючи в них своїх спільників проти російських чорносотенних сил. Найбільш передові представники єврейства головну увагу акцентували на сприянні тому, щоб в українському національному русі були прагматичні ділові люди, котрі будуватимуть своє підприємство на реальних економічних законах і, отже, є несприйнятливими до погромницької демагогії. Саме євреї першими закликали до об'єднання національного й кооперативного руху. Так, відомий діяч кооперативного руху в Україні М. Гехтер зазначав: «Кооперація мусить бути збудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З іншого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона повисне в повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме»⁷.

Саме завдяки допомозі більш активних у фінансовій діяльності євреїв українцям пощастило закласти досить вагомий підмурок під своє національне відродження. Завдяки цьому наддніпрянська інтелігенція почала сповідувати модерні погляди на шляхи цього відродження, основною ідеєю котрого є теза про об'єднання зусиль передових представників усіх народів, які заселяли регіон, — українців, росіян, поляків та євреїв — заради створення мультиетнічної української нації, в котрій не буде місця для конфліктів між різними етносами.

У взаємостосунках між собою передові українські, єврейські, а також значною мірою польські діячі заради досягнення спільної мети охоче йшли на дуже суттєві поступки одні одним. Цей факт відзначали навіть найзапекліші їхні вороги. Так, один із ідеологів російського чорносотенства С. Щоголев зазначав із приводу того, що українці тимчасово зняли питання про автономію свого регіону: «Завоювання такої автономії пов'язане було б для малоросів із перспективою таких поступок польським й єврейським союзникам, що народ би висунув нових антисемітів — Тарасів, нових Гонт і Богданів»⁸. Тобто українці, поляки та євреї у своїх спільних діях не гналися за негайними політичними й економічними дивідендами, а працювали на перспективу.

На початку ХХ ст. в Наддніпрянщині існували дві принципово різні філософії ведення бізнесу:

1. Вітчизняна, спрямована на те, щоб шляхом великих інвестицій у культуру та освіту сприяти стабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні, хоч би при цьому самі бізнесмени зазнали деяких фінансових втрат.

2. Колоніальна, спрямована на те, аби з метою створення дешевої робочої сили, згодної працювати за копійки, усіяло гальмувати розвиток політичних свобод, місцевого малого і середнього підприємництва, нищити вітчизняну науку, культуру й освіту, хоч би при цьому для західних бізнесменів стрімко зростала загроза соціального вибуху та втрати своїх підприємств.

Конфлікт між цими двома філософіями ведення бізнесу на початку ХХ ст., й сьогодні, на початку ХХІ ст., був і, на жаль, продовжує лишатися однією з найголовніших та гострих проблем української історії.

Злочинність другого шляху розвитку економіки повною мірою проявилася під час Російсько-японської війни 1904–1905 рр. Ні трудящі маси, ні інтелігенція, ні молодь імперії не хотіли гинути за дії маріонеткового уряду Миколи II, котрий перетворив колись могутню країну в напівколонію Англії й Франції. Цікаво, що якщо остання хоча б на словах підтримувала Росію у цій війні, то Великобританія відкрито була на боці Японії, при цьому вимагаючи від царського уряду все нових і нових преференцій для власних бізнесменів на шкоду місцевим малим та середнім підприємцям. Як результат Російсько-японська війна закінчилася ганебною поразкою самодержавства й революцією 1905–1907 рр., котра змусила Миколу II видати Маніфест від 17 жовтня 1905 р., який забезпечував народу свободу слова, совісті та віросповідань, гарантував можливість створення самодіяльних національних організацій. Використовуючи права, надані царським маніфестом, вітчизняна інтелігенція приступила до створення національних самодіяльних товариств «Просвіти», котрі мали на меті сприяти більш стрімкому розвитку українського суспільства шляхом поширення культури, науки й освіти серед робітників і селян. «Просвіти» були створені майже по всій території Наддніпрянщини — в Києві, Одесі, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Чернігові, Житомирі та інших містах та містечках. Російське законодавство юридично забороняло об'єднання діяльності цих товариств із різних губерній, що утруднювало створення загальноукраїнського відповідного центру, хоча неформально їх члени з різних міст спільно

кувалися між собою, виробляючи спільний погляд на розвиток регіону. Це сприяло тому, що київська, катеринославська, чернігівська, одеська й подільська еліти починали ставати вже частиною не загальноімперської, а саме української спільноти.

Безперечно, царизм ніколи б не дозволив існування «Просвіт», якби у статуті останніх прямо було вказано, що одним із головних їхніх завдань було відтворення української державності. Тому офіційно це були національно-культурні організації, в статуті котрих навіть не згадувалося про якісь політичні завдання. Однак на практиці у «Просвітах» українці вчилися гуртуватися навколо власних національних ідей і цілей. Тут вони здобували навички організаторської діяльності, розподілу праці між членами товариства, керівництва значними масами людей та відповідальності перед ними.

Як бачимо, ті керівні кадри, котрі формувалися в «Просвітах», були чужими імперській бюрократії не лише за цілями, але й по духу. Якщо остання все робила, аби лише догодити власному керівництву, зовсім не думаючи про народ, то нова українська еліта, котра лише народжувалася на початку XX ст., навпаки, все робила, виходячи із реальних інтересів народу, лише перед яким вона вважала себе підзвітною. Тому для царської, а згодом і радянської бюрократії в українському національному русі найбільшу небезпеку становила саме його політична орієнтація на демократизацію влади, коли б керівники залежали від тих, хто їх обрав, а не від тих, хто їх призначив «згори». Добре розуміючи, що справжнім джерелом демократизму в цьому русі є українське село, царизм усіляко перешкоджав поширенню на нього просвітянського руху. Разом з тим розвиток великої промисловості потребував інтенсифікації сільського господарства, а це було неможливим без отримання селянами спеціальної сільськогосподарської літератури.

Саме за видання написаних рідною мовою, потрібних та зрозумілих для українського народу книжок взялася київська «Просвіта», заснована в пам'ять Т. Шевченка. Її статут було затверджено 6 травня 1906 р. і перший підпис під ним поставив Б.Грінченко, котрий на установчих зборах 25 числа був обраний її головою. Цей видатний політичний та громадський діяч, мабуть, як ніхто інший розумів роль трудящих мас у справі національно-культурного відродження України.

Так, вітаючи збори товариства, він зазначив: «Ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси як діяльні творці нового життя. Роль просвітніх інституцій, які допомагатимуть їм виробляти опертий на наукових фактах світогляд, мусить бути величезною...»⁹. Пізніше, у 1907 р., Б. Грінченко писав: «У нас справа “Просвіти” є разом і справою нашого національного відродження, хоч і яка б там забарна була ця робота, можемо сказати, що діло “Просвіти” ніколи не одурує, і ті результати, які дає воно, є найтвердішими підвалинами національної самосвідомості»¹⁰.

Тобто, передові вітчизняні діячі розуміли важливість того, щоб українські трудящі маси спрямували свої зусилля та енергію не в бік деструктивної класової боротьби, а творчої національної роботи, спрямованої на знаходження

компромисів між різними класами та станами українського суспільства. Заради недопущення соціального вибуху в Україні кращі представники вітчизняної інтелігенції згодні були самотужки за власні невеликі порівняно із західними капіталістами кошти вести серед робітників і селян культурно-освітню роботу.

До вимушених обставинами недоліків київської «Просвіти» слід віднести те, що вона не зуміла поширити свою діяльність поза межами міста. Адміністрація не дозволила відкрити бібліотеки-читальні останньої в селах Дирдін Хутір, Тихий Хутір та Криве, хоча всі формальні умови для їх відкриття київськими просвітянами були виконані, а також філію київської «Просвіти» в селі Колодистому Звенигородського повіту, незважаючи на те, що самі селяни склали статут товариства й надіслали його на затвердження місцевим властям. Приводом для відмови послужило те, що справник дав «неблагоприємний відгук» про політичну благонадійність одного із селян — фундатора філії «Просвіти»¹¹.

Діяльність київської «Просвіти» не можна оцінити однозначно. Та частина роботи, котра не вимагала значних капіталовкладень, виконувалася успішно. Так, ґрунтовно розпочала свою діяльність її бібліотечна комісія. Вона подбала насамперед про те, щоб скласти на кожний розділ популярної української літератури повні переліки видань. Були складені реєстри з історії літератури, історії та соціології, політичної економії, права, медицини, природознавства, господарства та ін.¹²

Енергійно взялися просвітяни й за створення власної бібліотеки. До осені 1907 р. Київське товариство мало вже придатну для користування бібліотеку з 5000 томів. Особливо тут треба відзначити щедрий дар українського письменника К. Паньківського — 1500 книжок, та самовіддану працю Б. Грінченка, котрий більше місяця працював щодня над бібліотекою, аж поки не поскладав книжки так, як треба¹³.

У будинку «Товариства народних читань» просвітяни щомісяця влаштовували концерт, присвячений якомусь із українських письменників, зокрема — Б. Грінченку, Марку Вовчкові, І. Котляревському, Т. Шевченкові, І. Франкові та іншим. Спочатку читався реферат про літератора, потім відбувалося декламування його творів чи співи на слова його віршів. В артистичній частині таких вечорів брали участь переважно студенти з Музично-драматичної школи М. Лисенка. Іноді виступав і сам композитор, супроводжуючи виступи співаків та співачок. Під проводом артистки М. Старицької влаштовувались театральні вечори, на яких відбувалися вистави на твори українських письменників. Всі вистави та концерти «Просвіти» були поставлені на високому професійному рівні й завжди мали великий успіх у публіки¹⁴.

Але та частина діяльності «Просвіти», котра вимагала значних фінансових витрат, зокрема друкування дешевих українських книжок для народу, не була такою успішною. Дуже значна частина вітчизняної інтелігенції, котра на хвилі революційного піднесення 1905–1907 рр. записалася до київського товариства, пізніше, у 1908–1909 рр. відійшла від активної роботи в ньому й навіть перестала платити членські внески. В результаті в той час видавничий відділ

«Просвіти» постійно простоював через нестачу коштів і не міг друкувати достатню кількість українських книжок. Як результат у 1908–1909 рр. авторитет товариства почав падати в очах українського суспільства.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна констатувати, що нащадки козацької старшини у нових соціально-економічних умовах, перш за все маючи на меті модернізувати сільське господарство і не допустити революційного вибуху, певною мірою перейшли встановлені для них царизмом межі. Вони почали створювати власні національні самодіяльні організації, котрі були не підконтрольні імперській владі. Але зробили вони це неактивно. Через таку нерішучість їм не вдалося завоювати авторитет і підтримку серед українського народу, і це викликало у самодержавства бажання не лише повернути старі порядки, але ще й принизити національну еліту.

Хоча сам царизм об'єктивно був зацікавлений у недопущенні соціальних потрясінь, котрі загрожували самому його існуванню й просто зобов'язаний був іти на всі розумні поступки тим силам, які намагалися не допустити в Україні кровопролиття, у імперській владі переважило бажання понизити статус української інтелектуальної верхівки, показати, хто є господарем у загальноімперському домі. У січні 1910 р. тодішній прем'єр-міністр Росії П. Столипін видав циркуляр, за яким вітчизняний національний рух визнавався сепаратистським, а самі українці вперше прирівнювалися до «іногородців». Фактично, щоб завадити підвищенню впливу їх еліти на хід справ у Наддніпрянщині, прем'єр відійшов від усталених віками принципів взаємостосунків з українцями. Тобто для того, щоб не допустити розвитку їх як окремої нації, П. Столипін завдав нищівного удару і по споконвічних ідеологічних принципах, на котрих базувалася Російська імперія, і по намаганнях українців шляхом інтенсифікації сільського господарства не допустити в Наддніпрянщині збройного конфлікту між містом та селом.

І у вітчизняній, і в радянській історичній літературі свавільний циркуляр П.Столипіна завжди розцінювався лише як акт національного гноблення українців. Разом із тим цей документ був скоріше першим авангардним зіткненням між двома системами державного управління. Стара адміністративна система, котра базувалася на принципах абсолютної підлеглості нижчого чиновника вищому і на повному ігноруванні думки населення бюрократами всіх рівнів, намагалася ще у колись задумати нові принципи управління, які інтенсивно формувалися в українському суспільстві, особливо у селах.

У тому ж 1910 р. на підставі згадуваного вище циркуляру була закрита київська «Просвіта». Це відбулося якраз в той момент, коли товариство, нарешті, змогло розгорнути енергійну діяльність на робітничих околицях міста, прилучаючи до національного руху (а отже, й оберігаючи від деструктивної ідеології класової боротьби) широкі верстви трудящих. Як бачимо, в цей час в українському суспільстві почала вимальовуватися дуже небезпечна тенденція. Західні інвестиції в тій здирницькій формі, у якій вони відбувалися в Наддніпрянщині, створили передумови для соціального вибуху. Аби не допустити його, вітчизняна еліта змушена була нехай і дуже обережно та нерішуче перейти

встановлені для неї царизмом межі. Самодержавство, котре першим мало загинути у разі соціального вибуху, не лише не підтримало починання української еліти, але й завдало удар у відповідь, в результаті якого воно саме перейшло існуючу раніше межу, прирівнявши українців до «іногородців», завдавши тим самим великої шкоди стабільності Російської імперії, притому напередодні початку Першої світової війни.

Схожою до київської була й доля одеської «Просвіти», створеної наприкінці 1905 р. У статуті цього товариства зазначалося, що воно закладатиме українські бібліотеки та читальні, друкуватиме відповідні книжки, брошури та газети, ширитиме їх серед населення. Передбачалося також влаштування публічних лекцій, читань, театральних вистав, літературно-музичних вечорів і навіть заснування українських шкіл¹⁵.

25 листопада 1905 р. статут «Просвіти» був затверджений міськими властями Одеси, а 30 листопада відбулися установчі збори товариства, на яких було вибрано його правління у складі 12 осіб. На них же було розпочато запис у «Просвіту». Членський внесок був невеликим — усього 1 крб. на рік. Це сприяло тому, що в товариство записалося багато малозабезпечених робітників, після чого національний рух в Одесі перестав бути справою невеликого гурту інтелігентів та студентів.

У багатонаціональній Одесі, де етнічні українці становили порівняно невеликий відсоток населення, просвітяни могли розраховувати на успіх лише при умові, якщо вони зможуть запропонувати реальні заходи для поліпшення тут міжнаціональних відносин. Для вирішення цієї проблеми останні успішно використовували святкування ювілеїв Т. Шевченка. Так, уже в перший рік свого існування одеська «Просвіта» влаштувала свято, присвячене поету, на якому представники місцевих євреїв, литовців та польського товариства «Ліра» виголосили промови на честь Т. Шевченка, а останні, крім цього, поклали до бюсту Кобзаря розкішний вінок¹⁶.

Одеська «Просвіта» стала культурним осередком, де співпрацювали представники різних національностей. Так, її бібліотекар А. Никовський писав у листі до голови миколаївської «Просвіти» М. Аркаса: «Колись Ви запитували мене про прийом жидів у товариство, на зборах виділа нашого я говорив про це і висловився за те, щоб не розбирати і не вважати на наційне походження... Членів-жидів у нас записалося чоловік десять — переважно студентів»¹⁷.

Одеські просвітяни створили лекційний та літературний комітети, в обов'язок яких входило влаштування по середах науково-популярних лекцій, а по суботах — літературно-вокальних музичних вечорів та спектаклів. Для цього при товаристві був організований хор із 70 осіб та запрошені на оплачувану роботу хормейстер й акомпаніатор¹⁸.

Важливо відзначити, що в просвітянській лекційній діяльності, можливо, головною була не сама лекція, а те, що слухачі могли долучитися до вироблення новітньої концепції історії України. Адже після доповіді лектора у залі розпочиналися справжні дискусії, в яких кожен відчував себе не пасивним споживачем чужої інтелектуальної продукції, а активним творцем нових поглядів

на історію своєї землі, яка в силу об'єктивних причин стала рідною для представників різних націй. У результаті творилася принципово нова інтерпретація історії України, яка задовольняла представників різних націй, регіонів та існуючих соціальних груп — інтелігенції, буржуазії, селянства й робітництва.

Якщо на лекціях серед відвідувачів переважала інтелігенція, то робітники більший інтерес проявляли до суботніх вечорів, коли в «Просвіті» співав український хор, ставилися спектаклі чи просто організовувалися танці. Завдяки такій діяльності товариство досягло певних успіхів у поширенні національної самосвідомості. Соціал-демократичний тижневик «Слово», котрий виходив у 1907–1909 рр. у Києві і в цілому дуже упереджено висвітлював діяльність «Просвіти», змушений був визнати, що декламування, танці та співи, національне вбрання і, нарешті, українська мова, що лунала на вечорах «Просвіти», почали притягувати до неї широкі кола суспільства. «Цією ж стороною своєї діяльності, — зазначалося на сторінках часопису, — «Просвіта» виробляє з міщан як не свідомих українців, то в усякому разі спочувателів української національної ідеї»¹⁹.

На жаль, як і в історії з київським товариством, у 1908–1909 рр. національний запал серед українців почав згасати, авторитет одеської «Просвіти» почав стрімко падати, і наприкінці 1909 р. вона була закрита царськими властями.

Більш щасливою була доля відповідного кам'янець-подільського товариства, перші загальні збори якого відбулися 8-го травня 1906 р. На них було вирішено головну увагу звернути на поширення серед народу української літератури та преси. Для цього на базарному майдані міста було відкрито рундук, котрий функціонував з 10-го травня 1906 р. по святах та неділях. Щомісяця тут продавалося на 10–15 крб. (600–700 примірників) дешевих українських книжок. І липня того ж року «Просвіта» відкрила в місті бібліотеку. Читання книжок та газет в ній було безплатним; значною мірою завдяки цьому її відвідували не лише інтелігенти, а й місцеві робітники та селяни із навколишніх сіл. Бібліотека також безкоштовно видавала книжки для читання додому. За перший рік діяльності вона обслужила 2 тис. осіб. До кінця звітного року в ній було 435 назв книжок в кількості більш як 700 примірників. Для бібліотеки виписувалися такі газети та журнали: «Рада», «Діло», «Громадський голос», «Народний голос», «Листи з «Просвіти», «Економіст», «Світова зірниця», «Л-Н Вісник», «Українська хата», «Записки Наукового товариства у Києві», «Киевские вести». Для сільських бібліотек «Просвіта» виписувала газети: «Рада», «Село», «Рідний край», «Світова зірниця». Зважаючи на велику потребу у селах в українській літературі, вона давала по змозі її у борг тим, хто не мав грошей, щоб за неї розплатитися»²⁰.

Кам'янець-подільська «Просвіта» звертала велику увагу на влаштування у селах невеличких бібліотек у помешканнях членів товариства. Ця діяльність полегшувалася тим, що переважна кількість членів «Просвіти» була сільськими жителями. Так, приміром, за станом на 17 березня 1907 р. із 205 членів товариства лише 45 проживали в самому місті, решта 160 — по селах Поділля»²¹.

В цих умовах «Просвіта» розіслала українські книжки приблизно в 100 пунктів, хоча з причини нестачі коштів вона не мала змоги відправляти їх більш як на 4–5 крб. за одною адресою. Часто члени товариства, що очолювали ці бібліотечки, самі займалися продажем книжок. За рік від початку діяльності «Просвіти» вони розпродали їх на 300–400 крб.²²

Для поширення серед українських селян потрібних їм книжок кам'янець-подільські просвітяни використовували можливості місцевих земств. Так, 17–18 серпня 1909 р. в Жмеринці відкрився I з'їзд представників подільських товариських крамниць, скликаний губернською земською управою. Одним із важливих рішень з'їзду була постанова про те, щоб у товариських крамницях продавали книжки, які із 10-відсотковою знижкою надавала кам'янець-подільська «Просвіта»²³. Успішно працювало не лише губернське товариство, але й бібліотека в с. Печері. Так, М. Гехтер зазначав, що «людність так звиклась, зжилась з читальнею, що вважає її необхідною своєю потребою. Цікаво, що звать її селяни не бібліотекою або читальнею, а просто «Просвітою». Ця назва так вкоренилася, що іншої і не почути. А молоді парубки та дівчата вважають її чимось рідним, бо звать читальню «наша Просвіта». Це явище дуже характерне для того, як швидко селяни зживаються з тим, чого вони прагнуть. Люди з охотою читають книжки. Надто цікавляться історичними книжками. Навіть старшина, який раніше не терпів української мови, тепер часто прохає дати йому ту або іншу книжку»²⁴.

Як бачимо, українська еліта, котра становила кістяк кам'янець-подільської «Просвіти», зуміла зацікавити національним рухом значні верстви селянської молоді, почала готувати з них людей, здатних самостійно вести економічну, господарську, культурно-освітню діяльність. Вона створила передумови того, що остання масово пішла у національно-культурні та економічні установи, створюючи в них зачатки власної, нехай і не формальної, але дуже дієвої вертикалі влади. Тобто українське село починало ставати альтернативою тому закостенілому бюрократичному ладу, який панував у Російській імперії.

Самі «Просвіти» ніколи не прагнули до революційних потрясінь, навпаки, вони усіляко добивалися стабілізації суспільно-політичного життя в Наддніпрянщині. Успішно контактуючи з єврейською громадою, котра прагнула стабілізації соціального життя в Одесі, просвітяни ніколи не підтримували закликів до збройної боротьби та кровопролиття. Через це в них виникали конфлікти з радикальними угрупованнями. Так, місцеві марксистки звинувачували «Просвіту» в буржуазності та антисемітизмі. Зводячи все життя суспільства до законів історичного матеріалізму, вони заперечували необхідність розвитку української національної культури, запевняючи, що існують лише дві «нації» — експлуататори та експлуатовані. Вони також виступали проти відкриття українських кафедр у місцевому університеті, мотивуючи це тим, що там будуть вчитися лише діти буржуазії²⁵.

Не отримавши підтримки з боку одеського суспільства, марксистки змінили тактику і, увійшовши до «Просвіти», почали намагатися спрямувати діяльність останньої в революційне русло, втягнувши її наприкінці 1906 р. у конфронтацію з імперською владою.

Лідери національного руху рішуче засуджували поєднання деякою частиною молоді роботи в легальних українських установах з нелегальною партійною діяльністю. Так, Є. Чикаленко зазначав у своєму листі до голови одеської «Просвіти» М. Комарова стосовно конфлікту з поліцією, який виник у цього товариства з вини деяких її членів: «Оказія з Вашою «Просвітою» як раз така, як у нас була з «Громадською думкою». Не розуміють люди, що наше молоде діло треба берегти від всяких небезпечностей, і не можна до його відноситися так «легкомысленно»²⁶. Щоправда, значна частина провини за перешкоджання роботі членів товариства лягала й на царську охранку. Так, наприкінці 1906 р. були заарештовані члени київської «Просвіти» С. Єфремов та В. Степаненко²⁷. Коментуючи ці події, В. Доманицький писав у листі до фундатора миколаївського товариства М. Аркаса: «Щасти Вам боже з новим ділом — «Просвітою». Здається, найнещасливіша з усіх — наша київська, не дають їй життя, бо синьомундирні з великого розуму кожного, хто тільки вступився до «Просвіти», вважають за соціал-демократа й члена «Спілки», органом якої є «Просвіта» з «Радою». От дурні царя небесного! А робити тим часом не дають»²⁸.

Якщо в перше десятиліття XX ст. подібні випадки, коли деструктивні ідеї класової боротьби прощтовхувалися в суспільну свідомість під гаслами національного відродження, були лише поодинокими явищами, і, завдаючи значної шкоди українському національному руху, вони не були системними, то після столипінського циркуляру почалося масштабне проникнення ліворадикальних провокаторів в український національний рух. І в цьому процесі головну роль відіграла більшовицька партія.

Її виникнення та стрімкий розвиток пояснювалися тим, що безглуздий проантантівський курс самодержавства не подобався не лише українським соціалістам. Дуже сильна опозиція існувала також й у жандармсько-поліцейських структурах, серед співробітників котрих традиційно було багато людей із німецькими прізвищами та яким не подобався новий зовнішньополітичний курс Миколи II на розрив відносин з їхньою історичною батьківщиною на користь стосунків із країнами Антанти. Ненавидячи капітал останньої, ці пронімецькі сили були зовсім не проти того, щоб самим перейняти варварські методи експлуатації, котрі він впроваджував в Україні, але щоб зиск від цього йшов не англійцям, французам та бельгійцям, а саме їм. Для цього із числа найбільш підступних та безпринципних провокаторів було створено більшовицьку партію, яка виступала знярядям у руках орієнтованих на Німеччину реакційних сил Російської імперії для фізичного витіснення англійських, французьких і бельгійських капіталістів та захоплення їхнього майна шляхом збудження погромницьких настроїв серед робітників. Програмою-мінімум для більшовиків було повалити проантантівський уряд і відновити дружні стосунки з Німеччиною з одночасною експропріацією та націоналізацією майна інших західних підприємців; програмою максимум, зокрема в Україні, було знищення під вивіскою «диктатури пролетаріату» всіх національно-культурних, економічних та освітніх закладів і створення умов для безконтрольного розгулу грабіжницького «дикого

капіталізму». Оцінюючи сутність більшовицької партії, відомий український письменник В. Коротич зазначає: «В Америці мені довелося читати книжку Троцького, у нього я знайшов цікаву думку: радянське чиновництво поступово захоче прибрати до рук те, що належало правлячому класу в царській Росії, а прибравши до рук, воно захоче отримати все це у спадкову власність»²⁹. Тому в корені неправильно трактувати більшовизм лише як пограбування під радикально лівими гаслами представників російського дворянства, котре відбувалося на початку ХХ ст. До цього поняття потрібно віднести також те пограбування народу, яке вчинили вже внуки цих грабіжників під псевдоліберальними ідеями наприкінці ХХ ст., коли вони привласнювали і юридично закріплювали у спадкову власність награбоване їхніми дідами майно.

Сподівання більшовиків за допомогою ліворадикальної демагогії нацькувати робітників та селян на імперську еліту не були такими вже й фантастичними. Адже царська влада, знищуючи шляхом недофінансування старі захисні механізми, які існували в суспільстві, зокрема російську православну церкву, не створювала нових в особі інтелігенції, а тому суспільство в Російській імперії в цілому і в Україні зокрема ставало надзвичайно вразливим для усілякої ліворадикальної демагогії. Особливо це стосується південно-східних регіонів Наддніпрянщини, де більшовики зуміли якщо не очолити, то взяти під свій ідейний контроль національний рух, зокрема на Катеринославщині, де місцева еліта у 1905–1910 рр. повністю провалила патріотичну роботу.

Для поширення свого впливу на українських робітників та селян більшовики дуже вміло користувалися творчою та ідейною спадщиною Т. Шевченка; вони подавали ідеї поета, висловлені ним у першій половині ХІХ ст., в часи боротьби з кріпосним правом як такі, що відповідають початку ХХ ст. Спекуюючи творчою спадщиною Кобзаря, більшовики повели за собою сотні тисяч українців та ще й у протилежному від прогресу напрямку. Тобто для нового закріпачення останніх вони використовували ті самі гасла, котрі застосовував Т. Шевченко для боротьби з кріпосництвом.

Але погляди більшовиків були співзвучними з поглядами не лише мільйонів українських робітників та селян, але й з поглядами молодих соціалістично налаштованих інтелігентів. Знову ж таки у 1914–1916 рр. ніхто з українців не міг знати ні про більшовицькі голодомори 1922, 1932–1933 та 1947 рр., ні про колективізацію 1930-х р., про великий терор 1937–1938 рр. Натомість, багато останніх знали, як полум'яно більшовики захищали у Думі та в своїй партійній пресі національно-культурні інтереси українців, як рішуче й безкомпромісно виступили вони у 1914 р. на захист святкування 100-річного ювілею Великого Кобзаря, як нещадно вони ганьбили й показували великодержавницько-чорносотенну суть тих царських сановників, які утискували українців. Спроба з боку самодержавної влади заборонити святкування цього ювілею Т. Шевченка стала особливо виграшною для більшовиків, котрі, як «друзі всіх знедолених», у тому числі й українців, рішуче і публічно засудили злочинні дії царизму.

Так, 5 і 6 березня 1914 р. газета «Правда» повідомила про внесені їх фракцією Державної Думи запити до уряду щодо обмеження ним національних прав

українського народу, зокрема і заборону відзначити столітній ювілей з дня народження Великого Кобзаря³⁰.

Крім того, на сторінках «Правди» у статті «Пам'яті Т.Г. Шевченка» лєнінці подали з марксистських позицій розгорнуту оцінку історичних заслуг поета перед українським народом. У ній відзначено «різносторонній могутній талант» Кобзаря — «улюбленого поета та борця за щастя народу», який все життя був стійким у своїх революційно-демократичних переконаннях і лєдвє не марксистом. Особлива ж підлість більшовиків полягала в тому, що в цій статті було зроблено спробу провести паралель між творчою спадщиною Т. Шевченка та ідеологічними засадами їх партії³¹.

Справжні ж причини, згідно з якими вони так рішуче та безкомпромісно виступили на захист права українців відзначити 100-річний ювілей свого національного генія, з'ясувалися потім, коли з неабияким задоволенням Ленін писав у приватному, не для широкого загалу, посланні до Г. Петровського: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і увявити собі не можна. Я думаю, що всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такої короткої час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони і мільйони обивателів почали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є... тюрма народів»³².

Отже, наявна цікава закономірність: невдала спроба вітчизняної еліти поширити свій вплив на широкі верстви українського суспільства і злочинні дії П. Столипіна, котрий заради недопущення цього почав підривати споконвічні засади Російської імперії, привели до того, що народні маси почали підпадати під вплив більшовиків. Характерною рисою цього ідеологічного наступу було те, що лєнінці на словах усіяко підтримували національні прагнення українців, але в той же час вони в поняття «національна боротьба», котре означає діяльність, спрямовану на координацію зусиль різних верств суспільства, активно вводили тезу про класову боротьбу. Тобто, якщо раніше марксистки відкрито називали себе борцями проти національної ідеї, яка шкодить їхньому головному завданню — розпалюванню класової боротьби, то тепер вони намагалися переконати українців у тому, що класова боротьба і національне визволення — це одне і те ж. У пропаганді подібних маячних ідей більшовикам надзвичайно сприяло те, що в свідомості значного числа робітників англійські, французькі та бельгійські підприємці були ворогами, і марксистки робили все можливе, щоб українці сприймали їх в першу чергу як класових ворогів, а в останню — як ворогів національних.

Так, більшовицька «Правда» переконливо доводила, що європейський капітал, котрий у себе вдома поводитися цілком пристойно, в умовах України забував про всю свою цивілізованість і у методах визискування трудящих був ні на йоту не кращим від російських підприємців. Іноземні капіталісти, за висловом автора опублікованої в газеті робітничої кореспонденції з Маріуполя, «привчилися дивитися на місцеве населення як на робочу худобу і поводити себе тут так, як

вони ніколи не осмілилися би поводити себе вдома». Та, вказуючи на підтримку царським урядом західних підприємців у Росії, які вільно згуртовувалися для одержання більшого прибутку, «Правда» підкреслювала зовсім протилежне ставлення самодержавства до робітників, які у власній країні переслідувалися за щонайменшу спробу об'єднатися в спілку для поліпшення свого вкрай злиденного становища³³.

Фактично більшовики свідчили, що Російська імперія лише на словах захищає інтереси своїх громадян, а в реальному житті повністю служить інтересам іноземного капіталу на шкоду останнім. Все це повинно було зіграти свою роль під час Першої світової війни, в той момент, коли російська влада почне вимагати від своїх співвітчизників, аби вони віддавали власні життя в ім'я так званого «союзницького обов'язку» перед західноєвропейськими країнами. Тобто, той вибух ненависті до влади, який відбувся у 1917 р., не був спонтанним, а дуже ретельно готувався. І вина за нього лягала не лише на більшовиків, але й на іноземних капіталістів та залежне від них самодержавство.

Цікаво, що більшовики провадили свою підриynu з точки зору офіційної російської влади діяльність майже цілком безкарно.

У радянській історіографії період 1910–1914 рр. характеризувався як період нового революційного піднесення, котрий прийшов на зміну столипінській реакції. Насправді ж, по відношенню до більшовиків ніякої столипінської реакції взагалі не було; адже жоден більшовик в цей час не був страченим, і лише Ф. Дзержинський був на каторзі. А по відношенню до українців у 1910–1914 рр. реакція дійсно посилювалася. Значно правильніше охарактеризувати той період як час, коли самодержавство, знейтралізувавши несміливу спробу вітчизняної еліти шляхом створення самодіяльних національних товариств поширити свій вплив на українських робітників та селян, повело наступ на ті права, що їх століттями мала козацька старшина й її нащадки. Одночасно в той розрив, який виник між вітчизняною елітою і народом, стрімко увірвалися більшовики.

Особливо сильно ця тенденція проявилася на Катеринославщині, де, що правда, агресивні дії більшовиків мали для українців і деяку користь, бо змусили їх нарешті взятися до роботи.

Одним із найбільш важливих засобів для розгортання національної роботи були виставки сільського господарства. На них селяни мали змогу бачити сучасні машини, дізнатися, котрі з них найкращі та де їх можна придбати, а також про нові породи худоби, сорти насіння, взагалі пізнати багато корисних для себе речей. Мануйлівська філія катеринославської «Просвіти» вирішила використати ці сільськогосподарські виставки для поширення української літератури. Для цього було вирішено організувати на них спеціальні відділи популярної книжки. Постановою Ради товариства від 21 серпня 1913 р. було ухвалено придбати на 15 крб. популярної літератури українською мовою з медицини, ветеринарії та сільського господарства і показати її на виставках у селах Таманівці й Шолохові. Там же ці книжки і продавалися. Селяни дуже цікавилися цією літературою та охоче купували її³⁴.

Для успішного розвитку української кооперації необхідно було мати спеціальну пресу. 7 жовтня 1912 р. у Києві відбулися установчі збори українського видавничого товариства «Наша кооперація». Першим його завданням стало друкування однойменного періодичного органу³⁵.

Потреба у виданні останнього дуже гостро відчувалася тоді у Наддніпрянщині. Адже кооперативний рух, який тут широко розвинувся, настійно вимагав такого періодичного видання, доступного за мовою і відповідаючого регіональним інтересам за змістом. У січні 1913 р. вийшов перший номер «Нашої кооперації». Остання виходила двічі на тиждень, її ціна становила 2 крб. 50 коп. на рік і була цілком доступною для пересічного робітника або селянина Наддніпрянської України³⁶.

21 лютого 1913 р. в Києві відбулися перші загальні збори агрономічного товариства «Український агроном». Головна мета цього товариства полягала у тому, щоб надати допомогу землеробам, видаючи відповідну друковану продукцію рідною мовою. Крім того, на зборах було вирішено відкрити склади, агрономічне бюро та консультаційні контори. До товариства мав перейти також журнал «Рілля». Цей український агрономічний часопис був заснований ще у 1907 р. у Петербурзі видатним діячем української кооперації Є.Архипенком³⁷. У той час це видання мало назву «Українське бджільництво». 1910 р. його видання перенесли до Києва, де він почав виходити під назвою «Рілля». 1912 р. часопис звернувся до своїх читачів — здебільшого українських селян, із закликом допомогти заснувати агрономічне видавництво. Цей заклик знайшов розуміння серед українців. До редакції почали надходити пожертвування, на які було видано кілька корисних сільськогосподарських брошур. На жаль, поліція скоро заборонила збирати гроші, й ця потрібна справа припинилася³⁸. Під час вирішення питання про перехід журналу «Рілля» до товариства «Український агроном» велике значення мала його матеріальна спроможність. Тому збори з великою ретельністю ознайомилися із фінансовим станом часопису. Враховуючи, що матеріальні справи журналу були добрими, вони прийняли рішення про те, щоб взяти на себе всі борги, обов'язки та майно «Рілли». Далі збори, на яких, до речі, головував Є.Чикаленко, вибрали правління товариства «Український агроном», а також його раду. На зборах було вирішено протягом 1913 р. видати кілька книжок по сільському господарству та залучити до справ товариства якомога більше людей³⁹.

Необхідно зауважити, що прагнення до масовості в «Українському агрономі» відрізнялося від київської «Просвіти», де більшість членів не виконувала ніяких обов'язків, лише номінально числячись в останній. «Український агроном» було засновано за принципом «товариство на вірі», і його статут передбачав, на відміну від відповідних положень «Просвіти», повну матеріальну відповідальність його членів за фінансові справи. У разі банкрутства чи розтрати в «Українському агрономі» з молотка повинне було піти їх майно. Такий порядок звичайно сприяв більш вдумливому використанню коштів, кращій фінансовій дисципліні всередині товариства. Крім його дійсних членів, існували також вкладники; вони, як і перші, вносили протягом року по 25 крб., але у випадку банкрутства не відповідали своїм майном⁴⁰.

23 березня 1913 р. в Києві відбулося установче зібрання товариства «Український технік». Завданням останнього стало друкування та продаж книжок, брошур та журналів з питань техніки та промисловості. Крім того, товариство взяло на себе завдання відкривати склади, магазини, організовувати контори та свої філіали. Членський внесок був встановлений в розмірі 10 крб. на рік. До складу товариства входили дійсні члени, які розпоряджалися всіма його справами й несли за них повну матеріальну відповідальність, та вкладники, які мали лише право дорадчого голосу⁴¹.

Розвиток української кооперації не подобався західноєвропейським капіталістам, бо тепер трудящі вже не згоджувалися працювати за злиденну оплату. Іноземні підприємці почали тиснути на Миколу II, щоб він придушив українську кооперацію. Для досягнення цього проантантівський імперський уряд не соромився використовувати відвертих російських чорносотенців. Так, вже згадуваний російський шовініст С. Щоголев, вимагаючи знищення національних кооперативних інституцій, зазначав: «У Києві виникли нотаріальним порядком товариства «Український агроном», «Український вчитель» та «Український технік», які мають на меті пропаганду української мови, видання брошур для народу, а також товариство «Наша кооперація», що видає досить тенденційну газету того ж найменування»⁴².

На цих підставах С. Щоголев вимагав негайно закрити всі українські кооперативні установи. Це вже було безглуздя. Адже лише люди, які абсолютно втратили розум, могли вимагати знищити соціально-економічну інфраструктуру прифронтового регіону напередодні війни, щоб лише не давати населенню альтернативних засобів заробітку. Але все це пояснювалося тим, що велика іонаціональна промисловість в Україні потребувала безплатної робочої сили, а, отже, їй потрібні були голодні люди, згодні працювати лише за харчі. Кооперація ж давала останнім можливість гідного заробітку, і вони не згоджувалися гнути спину за копійки, працюючи на західних капіталістів, а тому її за логікою маріонеткового уряду Миколи II потрібно було знищити.

Царизм на догоду своїм іноземним кредиторам перетворював Наддніпрянщину на територію, де придушувалася усяка підприємницька ініціатива місцевого населення, притому не лише етнічних українців, поляків та євреїв, але й росіян. В результаті утруднювався процес розвитку дрібного та середнього бізнесу, який у європейських країнах створює левову частину робочих місць і робить дуже значний внесок як у загальнодержавний, так і, що особливо важливо, до місцевих бюджетів, що забезпечує розвиток в цих державах регіонального самоуправління. Як результат, Наддніпрянщина, особливо її південно-східний регіон, перетворювалася на територію, де промислові гіганти існували в суспільному середовищі з недорозвинутим середнім та малим підприємництвом, що робило їх вкрай вразливими для соціальних вибухів.

Як бачимо, напередодні Першої світової війни західні інвестиції в промисловість почали фактично перетворюватися на внески в розвал економіки, соціальний вибух і громадянську війну, під час якої західні «інвестори» могли в будь-який момент втекти разом із своїми родинами та нагробованими в

українського народу грошима, а корінним жителям Наддніпрянщини довелося б гинути від воєнних дій, голоду, холоду та хвороб. Здавалося, що українці можуть розраховувати на допомогу російських промисловців, адже безглузді дії самодержавства напередодні Першої світової війни, котрі вели до революції й хаосу в країні, загрожували також і їхньому існуванню. Але останні, замість солідарної допомоги українським підприємцям, розпочали дріб'язкові дебати на другорядні теми, які не мали ніякого стратегічного значення. Про непрості стосунки українців та росіян красномовно свідчили дискусії, що розгорнулися навколо питання про принципи кооперативного будівництва на II Всеросійському з'їзді кооператорів, який відбувся 1913 р. у Києві. Українські представники вимагали, щоб воно йшло знизу вгору, а керівники московських відповідних установ проектували покрити територію України своїми відділами. З'їзд проходив у нервовій обстановці, оскільки ніхто не хотів поступатися. В результаті було прийняте компромісне рішення. Так, представники Москви згодилися не створювати загальноімперського кооперативного союзу, доки на місцях не будуть сформовані обласні структури. Українські кооператори зняли вимогу про те, щоб розбудова кооперації в імперії йшла обов'язково знизу вгору⁴³. В обстановці, коли в Україні швидко набирала впливу більшовицька партія, всі ці дискусії нагадували суперечку на тему, яким шампуном мити голову перед тим як її відрубують.

Все вищезазначене дозволяє зробити висновок, що російська влада в цей час вже повністю ігнорувала права старої козацької старшини, не лише не надаючи більших прав та повноважень останній, але й грубо втручаючись в її економічні справи, знищуючи тим самим навіть ту видимість рівноправ'я між українською та російською елітами, яка існувала з часів Б. Хмельницького. Водночас значна частина вітчизняної інтелігенції була добре ознайомлена з тим, що в Австро-Угорщині влада ставиться до українців значно толерантніше, враховує якщо не всі, то принаймні першочергові їхні запити. У цій країні вітчизняна інтелігенція мала всі пільги, які має інтелігенція у цивілізованих європейських демократичних країнах, а в Росії вона не лише матеріально не стимулювалася, але й усіляко переслідувалася. Все це вбивало в українців бажання воювати за імперію, створювало передумови до того, що вони повернуть зброю проти англо-франко-бельгійських колонізаторів та маріонеткового уряду Миколи II, а отже підвищувало шанси більшовиків захопити владу в державі.

Після початку Першої світової війни більшовики перенесли акцент на пропаганду серед солдатів царської армії, у тому числі й серед українців, пацифістських ідей. Якщо під час цієї війни англійські, французькі та німецькі солдати воювали не лише за ідею, але й за власний інтерес, бо перемога їхньої країни означала покращення особисто їхнього життя, а поразка — погіршення, то пересічні росіяни і українці були абсолютно матеріально не зацікавлені у перемозі власної держави — їм від неї не діставалося нічого. Тому надзвичайно велику роль в царській армії відігравала психологічна обробка солдатів. Православні «батюшки» мусили переконати вояків у тому, що є якісь начебто «вищі» поняття, як от приміром «вера, царь, отечество», заради яких потрібно

ризикувати життям та здоров'ям, не зважаючи на те, що особисто їм з цього не буде ніякого матеріального зиску. Це робило російського солдата надзвичайно вразливим для марксистської агітації, адже навіть для недовчених семінаристів, яких було багато серед більшовиків, переконати солдата в тому, що треба рятувати власне життя заради «світлого комуністичного майбутнього», було набагато легше, ніж навіть патріарху переконати вояка в тому, що потрібно віддати його за «веру, царя и отечество».

Більшовики провадили свою агітацію як серед російських, так і серед українських солдатів. З останніми їм було з одного боку легше, а з іншого — важче. Це пояснювалося тим, що після захоплення Галичини імперські шовіністи активно репресували місцеву інтелігенцію та особливо греко-католицьке духовенство, знищуючи всі їх культурно-освітні й економічні надбання, і після контрнаступу австро-угорських та німецьких військ навесні 1915 р. почали примусово депортувати галичан углиб Російської імперії. Так, відомий український письменник й історик Г. Хоткевич, описуючи ті страхітливі події, зазначав: «Московські жандарми почали заарештовувати і вивозити кого попало. Згодом, коли австро-німецькі війська переступили західні кордони Російської імперії, почалася дика евакуація населення Холмщини, Підляшшя, Волині й Поділля... Люди йшли й гинули дорогою. Траплялися вантажні вагони, набиті самими дітьми, що по дорозі повмирали з голоду й спраги або побожеволіли з переляку»⁴⁴. Все це остаточно знищувало в наддніпрянських українців бажання воювати за самодержавство, яке так жорстоко поведилося з їхніми галицькими братами.

Здавалося, що після початку Першої світової війни царизм та його західноєвропейські кредитори з метою створення власного позитивного іміджу хоча б серед наддніпрянських українців перейдуть до більш лояльної щодо них політики. Справді гуманне ставлення до несаможиттєвих націй під час війни є загальновідомим тактичним ходом. Але реальність виявилася прямо протилежною. Після початку Першої світової війни російський уряд, не маючи юридичних підстав закрити у зв'язку із воєнним станом українські економічні інституції, спромігся все ж суттєво обмежити їх успішну діяльність, заборонивши такі періодичні видання як «Рілля» та «Наша кооперація». Показово, що цей свавільний акт царизму в Петроградському бюро при департаменті землеробства навіть «не помітили». Так, у «Справочнике по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год» і «Рілля», й «Наша кооперація» фігурували як такі, що виходили на 15 травня того року⁴⁵.

Утиски по відношенню до українських агрономічних та кооперативних установ, завдавши значної шкоди вітчизняному національному рухові, разом з тим викликали серед їх працівників ще більший потяг до рідного друкованого слова. Притому цей процес стрімкого втягування рядових кооператорів до боротьби за національні права відбувався на всій території України. Тобто ми можемо говорити, що утиски царизму по відношенню до українців на початку Першої світової війни не змогли знищити вітчизняний національний рух, який черпав свої сили із самої товщі народних мас України.

Так у Полтаві на кооперативному з'їзді після бурхливих дебатів було вирішено друкувати рідною мовою газету «Полтавський кооператор» і ухвалено резолюцію: «В школах у місцевостях з українським населенням викладання має вестися українською мовою»⁴⁶. На аналогічному з'їзді в Одесі у тому ж 1915 р., незважаючи на утиски з боку адміністрації, також були прийняті рішення, які сприяли впровадженню української мови в кооперативну діяльність⁴⁷.

Відповідний з'їзд у Києві, який відбувся на початку 1916 р., беручи до уваги численні перешкоди, що стосувалися обмеження українського слова, ухвалив таку резолюцію: «Визнаючи, що широка культурно-просвітня діяльність кооперативів... повинна в основі своїй мати національний ґрунт, з'їзд визнає необхідність відміни національних обмежень для всіх національностей та у тому числі: 1) відміни обмежень українського слова, 2) відміни обмежень української преси та видавництв, 3) відновлення колишніх та відкриття нових культурно-просвітніх і наукових українських організацій, 4) необхідність української школи». Свої резолюції з'їзд постановив видрукувати українською мовою та розповсюдити по селах⁴⁸.

На Поділлі під час війни також спостерігається зростання національної активності серед місцевих кооператорів. На початку серпня 1916 р. відбувся з'їзд Подільського союзу кредитових товариств, на якому говорилося про те, що при проведенні своєї економічної діяльності його представники мають користуватися українською мовою. Було вирішено до наступного річного з'їзду розробити програму кооперативного журналу цією мовою⁴⁹.

Фактично репресії царизму, завдавши українському національному рухові значних матеріальних втрат, разом з тим зміцнили його духовно. Вони вбивали в українців ілюзію того, що, воюючи на полях Першої світової війни, вони воюють за свої власні інтереси. Звичайно, знищення цих проімперських ілюзій слід розцінювати як надзвичайно позитивне явище, хоча заради об'єктивності треба зазначити, що частина вітчизняної наддніпрянської інтелігенції чи то в силу свого службового становища, чи через те, що вона справді вірила, що англійці та французи принесуть в Україну західну демократію, продовжувала визнавати абсурдний проантантівський курс Росії. Вона активно підтримувала дії царського уряду під час Першої світової війни, коли він закривав українськомовні періодичні видання. Свої дії на підтримку самодержавства наддніпрянська інтелігенція пояснювала «вірністю союзницькому обов'язку», цілком відірваними від реальності сподіваннями, що демократичні Англія та Франція з вдячності за принесені в спільній боротьбі жертви допоможуть і українцям вийти на шлях цивілізованого європейського розвитку, й іншою нісенітницею, котра викликала у народі лише зневагу та огиду. Цікаво, що антантівський капітал навіть не вважав за потрібне якось фінансово підтримувати вітчизняну інтелігенцію, котра закликала українців до «вірності союзницькому обов'язку» і до «війни до переможного кінця», демонструючи тим самим цинічне використання в своїх корисливих інтересах проантантівських ілюзій деяких представників вітчизняної політичної еліти.

Подібна політика була смертельною не лише для української інтелігенції, але й дуже небезпечною для англійців, французів та бельгійців. Справді, в західних країнах інтелігенція, яка закликала робітників та селян проливати свою кров заради інтересів капіталістів, отримувала за це і захист, і значну матеріальну винагороду. Тому їй було матеріально вигідно закликати трудящих англійців та французів віддавати життя за інтереси великих монополій. Крім того, цих інтелігентів, а також їхніх дітей західний капітал убезпечував від відправлення на фронт. Це також було вагомим приводом, щоб вони, рятуючи власних дітей від смерті в окопах Першої світової війни, активно співробітничали з власними капіталістами у справі патріотичної агітації серед англійських та французьких робітників та селян.

В той же час наддніпрянська інтелігенція за те, що вона закликала українських трудящих віддавати життя за інтереси західних капіталістів, не лише не отримувала ніякої матеріальної винагороди, але й сама змушена була іти на фронт як звичайне гарматне м'ясо. Крім того, українські робітники та селяни, котрі жили впроголодь і щодня отримували з фронту звістки про вбитих та поранених рідних і близьких, краще від власної інтелігенції розуміючи, що марно чекати будь-якої вдячності від «союзників», починали відверто її зневажати. Українці все охочіше сприймали більшовицькі гасла про припинення війни з німцями й австрійцями, які значно людяніше ставилися до українців, їхніх культурно-освітніх та соціально-економічних потреб, ніж російське самодержавство і великий англо-франко-бельгійський капітал. Разом з тим переважна більшість пересічних українців після припинення війни зовсім не бажала вбивати та грабувати поміщиків, а, навпаки, прагнула покращити свій матеріальний та культурно-освітній стан цілком законними засобами. І тут більшовикам довелося б добре попотіти, аби збудити їх на погромницькі дії.

Але тут лєнінцям, котрим чомусь завжди таланило у їхніх звірствах, посприяли вітчизняні соціалісти. Під час Першої світової війни вони всіляко ухилялися від служби в російській армії, оберігаючи власне життя для подальшої революційної боротьби. І саме вони захопили владу в країні у 1917 р., створивши так звану Центральну Раду, котра почала розвалювати соціально-економічне життя Наддніпрянщини. Як потім згадували сучасники тих подій, слова «Центральна Рада» і «Генеральний Секретаріат» стали для українського загалу лайливими. Їх сварили за те, що розпустили армію, не зміцнили влади, не провели земельної реформи, довели все до руїни, анархії, голоду. Й найгірше, що ненависть та зневага перекидалися тоді на все українське — мову, газети, культуру, книги, побут⁵⁰. Тим самим вітчизняні соціалісти ще більше поглиблювали прірву між українськими «верхами» і простим народом, створювали передумови для приходу на Наддніпрянщину банд російських більшовиків.

Дуже негативно оцінював соціалістичні експерименти певної частини української інтелігенції гетьман П. Скоропадський, котрий вважав, що соціалізму серед широкого загалу українського народу ніколи не було, і марксистські ідеї існували лише в середовищі відірваних від народу диваків-інтелігентів, позбавлених міцного ґрунту під ногами і духовно нездорових⁵¹.

Дії українських соціалістів були особливо злочинними та огидними з огляду на те, що прості українські кооператори і просвітяни в той час самотужки, без усякої допомоги з боку влади з усіх сил намагалися відродити національно-культурні й економічні товариства та навіть спромоглися провести у вересні 1917 р. Перший з'їзд «Просвіт», на якому виразно прозвучала ідея про співпрацю між всіма громадянами України незалежно від їхнього класового, етнічного або релігійного походження⁵².

Спровокований безглуздими діями Центральної ради розвал економіки особливо болісно ударив по південно-східному району України, де масово закривалися великі підприємства й багато робітників залишалися без засобів до існування. Проте за великим рахунком дії соціалістів не були першопричиною цього краху. Вони лише довели до повного абсурду ті злочинні дії західноєвропейських «інвесторів», котрі будували південно-східну економіку так, щоб швидше отримати з неї якнайбільший зиск, не даючи для цього зростати малому та середньому вітчизняному підприємництву.

Однак у свідомості переважної частини українських і особливо російських робітників розвал економіки південно-східного регіону асоціювався саме з Українською державою. Тому саме на неї трудящі поклали відповідальність за те, що вони та їхні сім'ї голодують. Використовуючи цей факт, більшовики почали кардинально змінювати свої гасла. Те, що ще недавно лєнінці називали справедливими національно-культурними прагненнями українського народу, в ім'я здійснення яких вони клялися не шкодувати ні сил, ні здоров'я, ні навіть власного життя, почало називатися «українським буржуазним націоналізмом», котрий роз'єднує дії російських та українських робітників і який потрібно безжалісно викорінювати заради «майбутнього щастя трудящих».

Завдяки цьому в русифікованих промислових центрах Наддніпрянщини марксистські агітатори почувалися як риба у воді. Так, український історик М. Стахів зазначав з цього приводу: «Більшовицька пропаганда обробляла на всі лади, особливо робітничу масу в містах, міражем спасенності більшовицької «диктатури пролетаріату» з її советами, які мали бути ключем до російського щастя робітників»⁵³.

На початку 1918 р. Наддніпрянщина зазнала військової агресії з боку більшовицької Росії, яка у війні з українцями активно скористалася невдоволенням переважно російськомовного пролетаріату своїм справді важким економічним становищем. За його допомогою більшовикам вдалося захопити Київ і влаштувати там криваву різанину, тисячами знищуючи офіцерів, інтелігенцію, просто тих, хто розмовляв українською мовою чи носив вишиванку.

Тут вперше в історії стало очевидним, наскільки вибухонебезпечним є суспільство, яке відійшло від класичного феодалізму й не прийшло до класичного капіталізму. Якщо стабільність у першому забезпечувалася релігією, котра вчила населення, що будь-яка влада від бога, а глава держави — помазаник божий, а у другому цю стабільність створює вільна преса і громадські інституції, то в Російській імперії механізми, котрі забезпечували її у суспільстві в добу феодалізму, були майже знищені, а ті, які створюють стабільність за капіталізму, — не забезпечені.

Відповідальність за здачу Києва лежала насамперед на С. Петлюрі, який до самого захоплення міста муравйовцями підтримував ідею «вірності союзницькому обов'язку» і сподівався, що англійці та французи оцінять його відданість і підтримають у боротьбі з більшовиками. Але союзники лише заважали українським частинам придушувати більшовицьке повстання у Києві, звинувачуючи їх у начебто надмірній жорстокості, і нічим не допомогли конкретно. І це при тому, що в результаті більшовицької агресії великий західний капітал втратив усі свої підприємства.

Наддніпрянці нарешті збагнули, що їхня ставка на «союзників» виявилася хибною, і пішли на союз із Німеччиною та Австро-Угорщиною. За допомогою німецьких військ їм вдалося відбити першу більшовицьку навалу, і в квітні 1918 р. гетьманом України було обрано вихідця із старовинного козацько-старшинського роду П. Скоропадського, який у своїй державній та соціально-економічній діяльності орієнтувався на Німеччину. Перехід українців, як, до речі, й росіян, із антантівського табору до країн Четверного союзу був цілком закономірним та природним явищем. Адже народи колишньої царської імперії мали найтісніші культурні, економічні, просто людські зв'язки з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Неприродним був союз Росії з Англією та Францією, котрий тримався лише на самодурстві останніх її імператорів — Олександра III й Миколи II та завдав відчутного удару по розвитку національних економік народів Російської імперії.

В 1918 р. українські просвітяни та кооператори активно включилися у справу модернізації українсько-німецьких відносин, виводячи їх на цивілізований ринково-демократичний рівень. Вони на взаємовигідній основі забезпечували голодуюче мирне населення Німеччини та Австро-Угорщини продуктами харчування, отримуючи взамін найпередовішу на той час німецьку сільськогосподарську техніку. 1918 р. став найуспішнішим роком у діяльності українських просвітян та кооператорів.

В той час дуже плідно працювали українські економічні та культурні установи. Кредитні товариства, об'єднуючись у банки, такі, наприклад, як «Українбанк» і Київський «Союзбанк», а також найбільш фінансово потужні установи, — такі, як «Дніпровський союз споживчих товариств» («Дніпро-союз»), не лише забезпечували у 1918 та навіть частково у 1919 рр. порівняно високий рівень життя на Наддніпрянщині, але й проявляли постійну турботу та піклування про розвиток науки, культури та особливо освіти⁵⁴. Адже українські кооператори не просто вкладали гроші в шкільництво, вони таким чином отримували кваліфікованих працівників, вітчизняних спеціалістів.

П. Скоропадський у своїх діях орієнтувався на близьку й зрозумілу для українців і росіян ідеологію здорового європейського прагматизму. У 1918 р. у внутрішньому житті Української Держави дуже чітко проявилися нові цивілізовані ринково-демократичні тенденції в стосунках між реальним сектором виробництва і тими культурно-освітніми інституціями, які забезпечували його висококваліфікованими та освіченими кадрами, а також інформацією. Ця усталена у всьому цивілізованому світі практика одразу дала відчутні дивіденди і

спрямувала подальший розвиток усього українського суспільства в європейському напрямку.

З перших днів свого правління гетьман запропонував розпочати проведення аграрної реформи, приступити до вироблення законів про міські й земські вибори, взятися до організації Державної варти. Отже, П. Скоропадський, який володів стратегічним мисленням, чітко визначив основні напрями діяльності, котрі вимагали негайного проведення для недопущення розповсюдження більшовизму в Україні. У своїй діяльності він опирався в основному на представників старої козацької еліти, котрі за самодержавства пройшли школу земської діяльності, і які у 1918 р. отримали свій останній шанс повернути колишній авторитет серед українського народу. Зуміють чи не зуміють вони це зробити, в першу чергу залежало від того, наскільки вдало буде проведена аграрна реформа. Остання вимагала від спадкоємців козацької старшини, серед яких було багато великих землевласників, не лише умілої адміністративної роботи, але й готовності пожертвувати частиною своїх угідь, отриманих за службу поваленому царизму і тому незаконних в очах переважної більшості українського народу.

В цей час прем'єр-міністром України став Ф. Лизогуб, який у своїй державній діяльності широко використовував власний величезний земський досвід. Українські історики Л. Осауленко та В. Засекін зазначали з цього приводу: «Гетьман до певної міри переоцінив земців, цебто тих, хто очолював земство чи працював у ньому. Вони йому здавалися людьми широких горизонтів. Але з часом він переконався, що перехід на державну службу для них непростий. Вони звикли оглядатися на те, що скажуть земські збори. Це, звичайно, було добре в старі часи, але в період революційної кризи вимагалася творча праця. У Федора Лизогуба не було розмаху, вільної творчості, сміливості, пошуку. Він все поривався робити сам, робота переповнювала міністерства, і він, цілком природно, не встигав. Найголовніші рішення не приймалися, а час йшов. І як він не старався, але, не вміючи відділяти важливі державні питання від другорядних, багато втрачав, і це шкодило загальній справі»⁵⁵.

До пари Ф. Лизогубу був також міністр фінансів А. Ржепецький, котрий за часів царату перебував на посадах голови Товариства взаємного кредиту, голови Землеробського синдикату й п'ять років працював у банках. Усе це відклало свій як позитивний, так і значно більшою мірою, на жаль, негативний відбиток на його діяльності в уряді. А. Ржепецький як господар був неперевершений, він дуже добре впорядкував державну фінансову систему. Натомість в аграрних питаннях він не бажав ніяких реформ, політичного значення земельної реформи не розумів, і коли обговорювалося це питання в Раді Міністрів, щоразу намагався вийти із залу⁵⁶. Й це при тому, що в ті часи аграрне питання було в Наддніпрянщині головним і від шляхів його вирішення залежало, чи бути Україні вільною демократичною державою, чи опинитися в лабетах більшовизму.

Цим відразу ж скористалися українські соціалісти, котрі для покращення свого підупалого авторитету почали нещадно критикувати уряд Ф. Лизогуба,

якого багато представників їх партій вважали ворогом національного відродження. Прем'єр Ф. Лизогуб також не лишався в боргу. Так, коли П. Скоропадський звернувся до нього з проханням з'ясувати, чого домагаються політичні діячі нової хвилі у справі українізації міністерств і урядових установ, то він почав обурюватися: «Та я сам українець, куди більший, ніж ці так звані горлопани-патріоти. Звідки вони взялися? Чи їм відомо, що мій предок Лизогуб мав чин полковника?»⁵⁷.

Згадані вище дві групи вітчизняної інтелігенції, попри, здавалося б, кардинально різні погляди, на практиці робили одну і ту ж справу — гробили молоду українську державність. Одні це робили шляхом голої демагогії й популізму, другі — байдужістю до реальних життєвих потреб українського народу. Згодом у вигнанні П. Скоропадський писав стосовно цього питання: «У Росії тепер більшовизм. Народ потрапив до рук всіляких кримінальних злочинців, божевільних ідеалістів та закордонних злочинних пройдисвітів. Але хто в цьому винен? Наш забитий, спантеличений народ, безумовно, ні. Винна наша інтелігенція всіх відтінків та напрямів. Саме вони без знання народу, без наукового організаторського досвіду, завдяки заздрощам до всіх від них вищих та багатших або з якогось вульгарного сентименталізму, з величезною самопевненістю та амбітністю, що не мала під собою ґрунту, вони вирішили ошчасливити народ. Не ліпші й інші, які не бажають поступитися ані на йоту і тягнуть народ у інший бік, а в результаті всі поступливі, перехідні та помірковані викидаються. І виступають два контрастні табори в суспільстві: більшовизм зліва, який перебиває всі вчення наших соціал-революціонерів та соціал-демократів, і більшовизм справа, котрий ніби притих, але при нагоді підніметься і діятиме не гірше свого антипода. Всі ж інші партії хитаються без хоч якоїсь підтримки в народі та все більше віддаляються від нього. Причиною цього є незнання народу, його життєвих економічних та розумових вимог, сліпе мавпування заходу. Крім того, партіям потрібно було відмовитися хоча б від частини своїх привілеїв. Адже, приміром, кадети погоджувалися йти на дуже широку аграрну реформу тому, що більшість із них не мали власної землі або вона їх не цікавила. А ось уже в промисловості чи фінансових питаннях вони не бажали робити поступок, бо саме там знаходилися їхні капітали та інтереси»⁵⁸.

Як бачимо, хоча із Наддніпрянщини у той час були вигнані англо-франко-бельгійські «інвестори», створена ними потворна промислово-фінансова система продовжувала нищити суспільно-політичне та економічне життя України. Із цієї патової ситуації було лише два виходи:

1. Добровільна відмова вищими верствами українського суспільства від частини статків на користь робітничо-селянських мас, заради збереження життя власного та життя своїх родин.

2. Знищення старої еліти більшовиками, конфіскація всього її майна з подальшим створенням потужного репресивного апарату, котрий відродить в Україні під новими гаслами старе кріпосне право.

Перший варіант був найкращим, але тогочасна українська верхівка навіть перед лицем власної загибелі не бажала ділитися з народом. Замість того, щоб

віддати йому частку своїх статків і тим самим власним прикладом показати, як має поводитися справжній український патріот, вони почали звинувачувати у відсутності «патріотизму» тих голодних робітників, котрі вимагали покращення свого життя. О. Реєнт так оцінював подібні явища: «Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неухага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накочувався з півночі»⁵⁹.

Для досягнення своїх цілей більшовики знову й знову використовували соціалістично налаштовану місцеву інтелігенцію, аби розхитати ситуацію в Україні й потім на хвилях хаосу прийти до повної й необмеженої влади. Вітчизняні соціалісти, не розуміючи, яку долю їм буде уготовано після того, як вони виконають свою деструктивну роботу, активно почали дестабілізувати ситуацію у регіоні.

Наприкінці 1918 р. В. Винниченко та С. Петлюра організували заколот проти влади П. Скоропадського, широко використовуючи для цього відверті погромницькі антисемітські заклики. Так, заколотникам було обіцяно віддати на пограбування єврейські квартали Києва⁶⁰. На цій мутній хвилі 14 грудні 1918 р. зрадники із числа українських соціалістів вдерлися до столиці і почали розстрілювати тих національно-свідомих патріотів, котрі чесно служили гетьману. Після цього почався повний розвал Української Держави.

П. Скоропадський на початку 1919 р. так оцінював ці сумні події: «Ми повинні були піти з України, з'явилася Директорія, протримаються вони півтора місяці в Києві, щоб зникнути назавжди зі столиці. Я переконаний, що до Києва вона вже ніколи не повернеться самостійно, а лише при допомозі чи в складі чужих армій. За час перебування Директорії в столиці зникли всілякі ознаки державності України. Все було знищено під корінь. Більшовики, які прийдуть на їхнє місце, застануть там цілковиту руїну, чисту дошку. Однак, якщо аналізувати за цей час українських соціалістів, то вони мало чим відрізняються від більшовицьких експериментів. Та ж конфіскація майна, особливо всіх ювелірних виробів із магазинів, те ж безправ'я громадян, неповага до науковців, освітян і взагалі інтелігентних людей. А чого варті бездумні обіцянки, що збуджували народ, особливо безкоштовна роздача землі, не пояснюючи, як і звідки її брати? Хоч коли розібратися, то ні Петлюра, ні Винниченко не такі крайні ліві, якими себе видавали. ... Проте їм дуже хотілося бути при владі, а відповідно доводилося хилитися все більше вліво, до більшовизму, поки не дійшли до повного абсурду. ...З приходом Директорії до Києва, в грудні минулого року, вийшов наказ про заміну в столиці України всіх російських вивісок на українські. Це ж дурість! Бо в Києві максимум 20% населення — українці. І в результаті, замість прилучення до будівництва держави неукраїнців, соціалісти виховують у них відразу, навіть у тих людей, які спочатку навіть потягнулися до українства, визнали справедливим домагання побудови незалежної України»⁶¹.

Як бачимо, національна ідея у С. Петлюри та В. Винниченка все більше перетворювалася на фіговий листок, котрим вони намагалися прикрити своє непомірне честолюбство та бажання влади, заради яких вони не гребували розпалювати в Наддніпрянщині міжетнічні та міжкласові конфлікти. Знищивши Українську Державу гетьмана П. Скоропадського, ці політичні авантюристи своїми діями не лише відкрили більшовикам шлях у Наддніпрянщину, але й підготували морально-психологічний клімат для утвердження тут комуністичної ідеології, як то — неповага до приватної власності, нехтування громадянськими правами, презирливе ставлення до інтелігенції.

Використовуючи ці створені українськими соціал-демократами заділи, більшовики спромоглися захопити владу в Наддніпрянщині. Вони змінили гасла, власників великих підприємств, колір прапора, гімн та герб старої імперської Росії, але, на жаль, не змінили суті створеної англо-франко-бельгійським капіталом потворної економічної структури. Ця тепер уже не псевдокапіталістична, а псевдосоціалістична модель економіки знову ж таки будувалася на пригніченні розвитку малого та середнього підприємництва на користь великого капіталу. Як і раніше, доходи від українських корисних копалин та великої промисловості не доходили ні до інтелігенції, ні до переважної частини суспільства.

Специфічною рисою комуністичного ладу в Україні було те, що більшовики, визискуючи її народ, продовжували запевняти його, що вони будують «щасливе майбутнє», і той, хто не хоче заради цих брехливих, демагогічних гасел сьогодні помирати від голоду, — «недобитий куркуль» та «бандит». Подібна демагогія вимагала певного декоративного антуражу, як то псевдо-«Просвіти», які створювалися комуністами для одурманення українців. Так, в статуті такого «радянського» закладу зазначалося:

«Товариство «Просвіта» має на меті шляхом широкої культурно-освітньої праці серед населення поширення соціалістичної культури... «Просвіта», в склад котрої входять всі працюючі, стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і незаможного селянства і всіма засобами бореться проти старого ладу державного будівництва... Для досягнення своєї мети товариство має найтісніший органічний зв'язок з місцевим відділом народної освіти й іншими культурно-освітніми установами Радянської Республіки. Звідти може одержувати політичну та культурно-освітню літературу і розповсюджувати її серед населення, бере участь у відкритті відділом Наросвіти агітлекторських пунктів, клубів... Капіталісти-поміщики, фабриканти, куркулі та інші вороги Радянської влади не можуть бути членами товариства»⁶².

Як бачимо, знову і знову більшовики намагалися подати свої ідеї класової боротьби під виглядом боротьби за національні права українців. Зрозуміла річ, що подібні «культурні» заклади перебували під пильним наглядом ЧК–ОДПУ, а їхні керівники були платними агентами цих репресивних органів, які відразу доповідали їм про будь-які прояви «націоналізму». Крім усього іншого, подібні «товариства» повинні були викликати відразу до «Просвіти», запламувати це святе для мільйонів українців слово співпрацею з тоталітарним режимом. Однак у 20-х роках ХХ ст. люди ще добре пам'ятали, що таке народні «Просвіти», і

більшовицька провокація провалилася. В цьому була велика перемога справжніх українських «Просвіт», які навчили народ відрізняти правду від брехні, фальшиву псевдонаціональну демагогію від реальної патріотичної діяльності.

Цікаво, що наприкінці 80-х, коли радянська партноменклатура робила все можливе, аби загарбати та передати у спадок своїм нащадкам народне добро, вона знову звернулася до методів більшовицьких чекістів-провокаторів. Так, Л. Осауленко та В. Засекін зазначали: «Зараз уже добре відомо, як у 1985–1987 роках до імперських концтаборів, де знаходилися українські політичні в'язні, рушила ватага «своїх», «українських» комуно-гебешників. Не всі нині відомі політики, котрі знаходилися в таборах і яким пощастило дожити до сьогодні, можуть зізнатися, про що з ними «від душі» бесідували «рідні» бійці видимого і невидимого фронту. ... Приміром, що СРСР на межі розпаду, що можливе утворення національних незалежних держав, як ось — України, зі своїм гербом тризубом, синьо-жовтим прапором і гімном, що можливі також і парламентські та президентські вибори в цих державах на «демократичній» основі. Та що найголовніше, у всьому цьому можуть взяти участь і вони, сьогоднішні політв'язні... Можливо, і не всі на це погодилися. Навіть заради нібито «мирної революції» і «незалежної держави України». ... Однак більшість українських політичних вождів меншої чи більшої ваги почали діяти за «правилами» та «поняттями». Вже не кажучи про комуно-гебістську дрібноту і таємних співробітників, які сотнями і тисячами вливалися в так звані демократичні структури, партії і організації в Україні... А далі наші «демократичні» лідери кинулися з головою в президентські вибори. Ганебно ділили «булаву», наступаючи на голови тим, із ким ще недавно ділили хліб на тюремних нарах... Тим часом Л. Кравчук, опираючись на комуністичну номенклатуру, скориставшись сприятливою ситуацією для себе, перемиг і став «першим всенародно обраним президентом»⁶³. Не були «забуті» і перевертні з числа колишніх дисидентів. За свої «послуги» вони отримали можливість посісти чільні місця в створених під орудою КДБ псевдонаціональних товариствах, переважна більшість з котрих не виконувала ніякої корисної культурно-освітньої діяльності і була простою годівницею для свого керівництва. Жируючи на народні гроші, ці так звані «борці з тоталітарним режимом» цинічно закликали своїх співгромадян терпіти голод і холод заради «розбудови Української держави», в той час як колишня партноменклатура розкрадала та ділила державне майно.

Знову, як і на початку XX ст., в Україні почало встановлюватися квазікапіталістичне суспільство, в котрому невелика купка олігархів захопила об'єкти великої промисловості і з метою перетворення українців в дешеву робочу силу усіляко гальмувала розвиток дрібного та середнього бізнесу. Тобто знову на долю України активно впливають наслідки того, як в результаті західних інвестицій на рубежі XIX–XX ст. в Наддніпрянщині склалася потворна система псевдориночної економіки. Як і сто років тому, ця система викликає в українському суспільстві соціальну напругу, котра в будь-який момент може перерости у відповідний вибух. Це є особливо небезпечно сьогодні, коли складне внутрішньополітичне становище в державі доповнюється загрозливою зовніш-

ньополітичною ситуацією. Адже важко не погодитися з одним із провідних російських медіавласників К.Ремчуковим, котрий, характеризуючи той стан, в якому опинилося світове співтовариство після початку подій у Лівії, зазначив, що Захід фактично відмовився від усіх своїх гарантій щодо недоторканості державних кордонів та визнання існуючого розподілу власності, котрі він давав комуністичній партноменклатурі в 1975 р. у Хельсінкі. Й, отже, не можна виключати можливості того, що західні країни почнуть вимагати від колишніх республік СРСР повернення незаконно відібраних у них в 1917–1918 рр. підприємств, тобто, як і в Лівії, провокуватимуть народні заворушення, щоб потім мати привід для збройного втручання начебто для «захисту демократії», а насправді для загарбання економічних об'єктів. Для Росії К. Ремчуков пропонує кинути всі зусилля на відновлення колишньої могутності радянської армії, благо у нашого північного сусіда вистачає на це нафтодоларів. Для України ж, у котрої немає цих доларів, а також і сучасної боєздатної армії, єдиним засобом до уникнення лівійського сценарію є рішуча відмова від тієї потворної економічної системи, котра була створена на початку ХХ ст., а згодом, у 1917–1920 рр., призвела до хаосу та кровопролиття й сьогодні залишається джерелом постійної соціальної напруги і приводом до втручання з боку іноземних держав.

¹ Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). — К., 2008. — С. 85.

² Там само. — С. 86.

³ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. — К., 1999. — С. 164.

⁴ Реєнт О. Українська революція і робітництво. — К., 1996. — С. 36.

⁵ Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. Кн. 1. — Луцьк, 2003. — С. 483.

⁶ Сарбей В. Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. — К., 1986. — С. 53.

⁷ Гехтер М. Сільська кооперація в Україні російській // Перший український про-світньо-економічний конгрес. — Львів, 1910. — С. 596.

⁸ Щеголев С. Современное украинство, его происхождение рост и задачи. — К., 1913. — С. 142.

⁹ Передмова // Просвітянин. — 1918. — № 1. — С. 1–2.

¹⁰ Грінченко Б. Перед широким світом. — К., 1907. — С. 8–9.

¹¹ По Україні // Рада. — 1907. — № 140.

¹² Од бібліотечної комісії товариства “Просвіта”, заснованого у Києві в пам'ять Т.Г. Шевченка // Рада. — 1907. — № 53.

¹³ Звідомлення товариства “Просвіта” у Києві за 1907 рік. — К., 1908. — С. 8.

¹⁴ На загальних зборах “Просвіти” // Слово. — 1908. — № 23. — 8 черв.

¹⁵ Просвітянин (Никовський А). Одесская “Просвіта” // Украинский вестник. — 1906. — № 5. — С. 313.

- ¹⁶ Шевченкові дні в Одесі // Рада. — 1907. — № 75. — 30 березня.
- ¹⁷ Лист А. Никовського до М. Аркаса // Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 5.
- ¹⁸ Просвітянин (Никовський А.). Одесская “Просвіта” // Вказ праця.
- ¹⁹ Грицинський В. Одеські українці // Слово. — 1907. — № 29. — 24 листоп.
- ²⁰ Загальний збір подільської “Просвіти” // Рада. — 1910. — № 98.
- ²¹ З життя “Просвіт” // Рада. — 1907. — № 77.
- ²² Звідомлення подільської “Просвіти” // Рада. — 1907. — № 174.
- ²³ З’їзд представників подільських товариських крамниць // Світова зірниця. — 1909. — № 32.
- ²⁴ Гетер М. Українське життя в Росії в 1910 р. // ЛНВ. — 1911. — № 53. — С. 146.
- ²⁵ Просвітянин (Никовський А.) З українського життя // Україна. — 1907. — № 1. — С. 36.
- ²⁶ Лист Чикаленка до М. Комарова від 13 грудня 1906 р. — С. 71 // ОДНБ ім. О.М. Горького, ф. 28.
- ²⁷ Листи редактора газети “Рада” Є. Чикаленка до М. Аркаса // ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 26.
- ²⁸ ДАМО. — Ф. 486. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 16.
- ²⁹ Коротич В. Шелест имел ампула провинциального Хрущева // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». — К., 2003. — С. 721.
- ³⁰ Сарбей В. Вказ. праця. — С. 68.
- ³¹ Там само. — С. 69.
- ³² Ленін В. До питання про національну політику // П.З.Т. — 25. — С. 64.
- ³³ Сарбей В. Вказ. праця. — С. 71.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Українське життя // Рада. — 1912. — № 229.
- ³⁶ Садовський В. Наша кооперація // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 109.
- ³⁷ Коваль Г. Агрономи про українську мову // Рада. — 1912. — № 119 (26 трав.).
- ³⁸ Новое общество “Украинский агроном” // Украинская жизнь. — 1913. — № 4. — С. 83–84.
- ³⁹ Там же. — С. 84.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Новое общество на вере “Украинский техник” // Украинская жизнь. — 1913. — № 3. — С. 82–83.
- ⁴² Щеголев С. Указ. соч. — С. 97.
- ⁴³ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С. 168.
- ⁴⁴ Хоткевич Г. Велика історія України. — К., 1993. — Т. 2. — С. 319.

- ⁴⁵ Сельскохозяйственная пресса на Украине // Украинская жизнь. — 1915. — № 11/12. — С. 164.
- ⁴⁶ Кооперативные съезды // Там же. — С. 129–130.
- ⁴⁷ Там же. — С. 130.
- ⁴⁸ Кооперативный съезд в Киеве // Украинская жизнь. — 1916. — № 2. — С. 94–95.
- ⁴⁹ Вести с Подолии // Украинская жизнь. — 1916. — № 9. — С. 71–72.
- ⁵⁰ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. — С. 49.
- ⁵¹ Там само. — С. 475.
- ⁵² Просвітянський з'їзд у Києві // Просвітянин. — 1918. — № 1. — С. 26.
- ⁵³ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. В 7 т. Т. 3. — Скрантон, 1970. — С. 19.
- ⁵⁴ *Вітанович І.* Вказ. праця. — С. 236.
- ⁵⁵ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. — С. 103–104.
- ⁵⁶ Там само. — С. 105.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само. — С. 482.
- ⁵⁹ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 22.
- ⁶⁰ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. — С. 396.
- ⁶¹ Там само. — С. 489–490.
- ⁶² ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 32.
- ⁶³ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. — С. 11.